

Костянтин Івангородський

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР НАЦІОГЕНЕЗИСУ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА XV–XVI ст.

Історія Кримського ханства та становлення кримськотатарської нації, на жаль, не може похвалитися солідною історіографічною традицією. Більше того, починаючи з моменту анексії цієї держави Російською імперією наприкінці XVIII ст. російська історіографія всіляко намагалася викривити об'єктивну картину відносин Криму та Московії до цього моменту, зображуючи кримських татар переважно як диких кочівників – спадкоємців «монгольського іґа». Відповідний «образ ворога» зміцнився і в советській історичній традиції, особливо після сумно відомої сталінської депортації кримських татар 1944 р. На жаль, за роки незалежності така прикра історіографічна ситуація, хоча й зрушила з місця, але досі чимало питань з означеної проблематики залишаються мало дослідженими та не артикульованими в гуманітарному дискурсі. Зокрема, важливою проблемою в цьому ракурсі видається характеристика геополітичних умов, за яких Кримському ханству довелося відстоювати державну незалежність на першому етапі свого існування. Особливо з останньої чверті XV ст., коли воно потрапило в т. зв. «васальну залежність» від Високосяйної Порти.

У контексті геополітичних чинників етносоціальних процесів у Криму для дослідників історії Кримського ханства залишається досить дискусійною проблема цієї залежності від Османської імперії. З іншого боку, безсумнівним видається те, що завдяки цій імперії Кримське ханство набуло досить відчутної політичної опори. Порта була спадкоємницею Візантії й засвоїла «навколо-царградський місцерозвиток», тобто північну частину Середземномор'я. Натомість Кримське ханство було спадкоємцем Золотої Орди і займало південно-західну околицю Євразії та зберігало степову (кочову) традицію. Виражаючи логіку місцерозвитку, Туреччина в геополітичному контексті встановила ті ж взаємовідносини з Кримським ханством, які свого часу мали греки відносно скіфів і генуезці відносно Золотої Орди – зайняла узбережжя півострову. Однак не можна заперечувати й помітного впливу Османської імперії на Кримське ханство. Це зокрема виявилось в «нетиповості» державного устрою останнього. Крим фактично становив певну перехідну форму державності між деспотією турецького типу й абсолютною, але вже обмеженою монархією західноєвропейського зразка.

Загалом проблема дослідження ханської влади в Криму досить складна. Тому будь-які її закономірності без ґрунтового дослідження варто визнати передчасними. На думку В. Возґріна, істина, як це часто буває, знаходиться посередині, оскільки Крим не можна вважати ані слухняним виконавцем волі султана, ані постійним ворогом стамбульського сюзерена, що прагнув до свободи. Він виступав в обох ролях – «за-

лежно від конкретних обставин» [1, 199]. Радше відносини між Османською імперією та Кримським ханством являли собою своєрідну політичну унію. Її оформлення почалося в 1475 р., коли військова експедиція султана Мехмеда II Фатіха завоювала узбережні християнські князівства – Готію (Феодоро) та Генуезьку Газарію. Проте, перебування Менглі-Гірея в полоні й визнання ним турецького верховенства зовсім не означали втрати суверенітету Кримським ханством, а безпосередньо хан зберігав рівноправні стосунки з султаном. Лише в 1524 р. Туреччина вперше самостійно призначила кримського хана – Саадат-Гірея, до цього лише затверджуючи тих ханів, які посідали престол за принципом старшинства (Менглі-Гірей, Мухаммед-Гірей).

Означені вище умови «суверенного васалітету» не завжди дотримувалися кримськими ханами. Промовистим є випадок 1569 р., коли османський султан Сулейман II вирішив відірвати від Московії Астраханське ханство. Цього наміру передусім злякався кримський хан, який намагався запобігти посиленню турецької могутності на північних берегах Чорного моря, на Дону й Волзі. Тому він усіма засобами «відмовляв султана від цього походу на Астрахань» [2, 597]. І хоча цей похід таки відбувся, він провалився далеко не без «допомоги» кримського хана Девлет-Гірея, котрий сам у цьому зізнався в розмові з кримським мурзою Сулешем: «Астраханским походом я турок истомил; пришедши под Астрахань, я за реку не переправился и к городу не преступал. Я так делал и для московского царя и для себя тут же: мне не хотелось, чтобы Астрахань была за турским [султаном], хотел я себе помочь, чтоб турецкого люди на Крым не ходили» [див. : 3]. У Стамбулі ж московському послу І. Новосільцеву так пояснили ситуацію щодо цього: «Селим же деи салтан говорил... паше: *«Крымской [хан] деи зоветца царем больши меня.., он же деи ссылаетца с Московским, и послы и гонцы меж их ходят, а меня деи они забыли* (тут і далі курсив наш. – К. І.), и то деи Крымской чинит добро ли?» [4, 85].

Не менш промовистою видається й сентенція співтворця «кримсько-османської унії» хана Менглі-Гірея, який так писав у листі до московського князя: «Султан посадил в Кафе сына своего: он теперь молод и моего слова слушается (цікаво, хто ж мав кого слухати? – К. І.), а как вырастет, то слушаться перестанет, я также не стану слушаться (позиція васала?! – К. І.), и пойдёт между нами лихо: две бараньи головы в один котёл не лезут» [5, 288]. Так, і з канун-наме (османського закону) 1510 р. видно, що Кримське ханство є по суті самостійною державою. Правитель кримського юрту хан Менглі-Гірей був не лише чингізідом, а й після розгрому Золотої Орди 1502 р. тішився імператорськими титулами *хакана* та *падішаха*. Зокрема, хан мав право на самостійне збирання п'ятини (з ясиру). Водночас, на думку О. Галенка, цей закон спростовує чомусь популярну останнім часом думку про те, що «яничари поповнювалися за рахунок ясиру з України» [6, 383].

У «Літописі Кипчакського степу» першої чверті XVII ст. міститься не менш промовистий уривок із листа Магмет-Гірея III. З нього видно, що кримський хан неодноразово намагався виступити проти втручання Оттоманської Порти у внутрішні справи Криму. На пораду звернутися за допомогою до Туреччини османського намісника в Кафі Різван-паші, хан відповів так: «По-перше, ти мені сказав, щоб я звернувся до Порти для [отримання] Кримського ханства, [але] яке відношення має рід Османів до держави Дешт-і-Кипчак, щоб я отримував від них призначення? По-друге, хіба над моїм мечем підноситься [чийсь] меч, щоб я [покірно] просив у рода Османів про обрання [мене] на царство, що переходить до мене у спадщину?» [7, 19]. Звісно, кримські татари зважали на пропозиції Порти, але в прийнятті остаточних політичних рішень виходили, як правило, з реальної ситуації, чим досить часто суперечили її політичним розрахункам.

Деякі елементи державності кримських татар також свідчать про їхню значну політичну незалежність. Зокрема хан був володарем *хутби* (згадування в перших фразах п'ятничної молитви його імені), мав право карбувати монету з власним ім'ям, мав власний герб – роду *тамгу* Гіреїв. При сходженні на престол до нового хана переходив ханський бунчук (*туз*), військовий барабан (*табл*), а також *санджак-шеріф*, тобто хоругва, що символічно репрезентувала державний статус ханства. Причому її походження сягало державності Чінгізідів і, згідно з переказами, вона колись тріпотіла над ставкою самого Чінгіз-хана. Досить незалежним був хан і в економічному відношенні. Господарською базою Гіреїв були їхні *ерзміріє* (свого роду домени), а також прибутки з усіх соляних озер і пустинь. Від прибутків з набігів і походів хан отримував дві третини. Крім цього, до казни надходили всі податки в державі. У цьому контексті хана можна охарактеризувати насамперед як володаря-господаря. Такий статус мав за джерело радше ментальність степняків, у якій господарність правителя займала поважніше місце за його спадковість. Звідси й принцип спадковості не за кров'ю, а господарською мудрістю, тобто старшинством.

Варто погодитися зі слушною думкою В. Смірнова, що вся «політична історія Кримського ханства протікала за постійної дії двох начал»: місцевого, національно-татарського, що прагнуло до самостійності та самобутності, й зовнішнього, стороннього, турецько-османського, що намагалося з якомога меншими для себе турботами й ускладненнями зберегти верховенство над Кримом у суто політичному вигляді міжнародної ознаки [8, 307]. Тому й воєнні дії проти Криму неминуче вели до війни проти Османської імперії. Сини ж кримського хана при султанському дворі займали вищі місця, ніж турецькі візири. При цьому султани ніколи не порушували прав династії Гіреїв на верховенство в Кримському ханстві. Геополітичні відносини ханства та Порти були складними, але говорити про цілковиту васальну залежність було б не зовсім корек-

тно, адже досить часто кримські татари перебували, за визначенням одного з московських послів, «с турским ни в миру, ни в брани».

У контексті міжспільнотних взаємин не так однозначно (як донедавна було прийнято в історіографії) складалися й геополітичні взаємини Криму з Україною. Певною мірою «геополітичні інтереси» стосовно цієї території простежуються ще з часів Київської Русі, котра, на думку, приміром В. Січинського, «мала великий вплив і значення в Криму, вважаючи цю землю приналежною до Русі» [9, 14]. Активізації етносоціальних контактів на цьому етапі безумовно сприяло й утворення Тмутороканського князівства, котре «тримало в покорі» кавказькі спільноти. В XI ст. місцевий князь Роман, на думку М. Грушевського, «мабуть пробував розширити свою волость і в Крими», а «з семи кримсько-тмутороканськими відносинами звязується руська печатка, знайдена в Енікале, недалеко Керчі: вона має напись «от Ратибора», і досить правдоподібно толкується, що се Ратибор, тмутороканський намісник кн. Всеволода Ярославича». У другій половині XI ст. Тмутороканське князівство стало також місцем зосередження руських князів-ізгоїв, які дедалі частіше намагалися проводити незалежну політику від чернігівських князів – володарів Тмуторокані. Щодо цих тмутороканських ізгоїв, то «між ними були люде дуже талановиті, здібні вояки, що дуже були на місці на сій загроженій позиції, сій українській Січі XI в., а ватаги прихильників, що збиралися наоколо них з їх ріжних отчин, могли тільки скріпляти слов'янські елементи Тмутороканя» [10, 510–512]. Із занепадом наприкінці XI ст. Тмутороканського князівства, Русь втратила той мізерний контроль над Північним Причорномор'ям, який мало це «маргінальне» князівство.

Водночас зазначений епізод яскраво свідчить, що мешканці Русі, у тому числі й предки майбутніх українців, досить еластично взаємодіяли з номадними елементами, котрі з'являлися поблизу неї з глибин Великого степу. З іншого боку, цьому сприяла й досить значна етноконтактна відкритість самих номад. Натомість «істерична» міфологізація «монголо-татарського іга» радянською історіографією звела нанівець майже всі зусилля стосовно неупередженого дослідження відносин Русі з усіма кочовиками, що в різні епохи мешкали поруч. Тим більше мирний процес взаємин розпочався ще до конфронтації на Калці в 1223 р. Надалі політична еволюція Русі демонструє взагалі досить «кумедну» ситуацію, коли доходило до того, що хани Золотої Орди не тільки вже не «агресори» й «грабіжники», а – своерідні третейські судді, які залагоджують удільні непорозуміння між руськими князями. Причому історики неодноразово підкреслювали, що якби хтось із князів не кликав, то золотоординське військо взагалі не з'являлося б на Русі. Свого часу М. Яворський слушно відзначав, що татарський фактор у добу Золотої Орди виступив стимулом розвитку міських ремесел, позаяк «татари, хоч і змальовували їх наші книжники як дикунів, все ж таки мали культуру високу і, зокрема, славилися як добрі майстри» [11, 35]. Тому й сьогодні

все ж таки варто спокійніше й виваженіше характеризувати чинник впливу «монгольсько-татарського іґа», який у жодному разі не був ані завчасно позитивним, ані негативним.

Водночас незаперечним є факт мирного співжиття наступника руської державної традиції – Великого князівства Литовського (ВКЛ) уже з улусом Золотої Орди – Кримським юртом, а на Куликовому полі 1380 р. взагалі бачимо їх як військових союзників. У листі Тохтамиша від 1392 р. до Ягайла хан згадує про посольства, якими обмінялися він і великий князь, а також заявляє про свою готовність допомогти йому піти на ворогів. Проте енергійнішого союзника хан знайшов тоді в особі литовського князя Вітовта. Уже з 1395 р. є в джерелах натяки про їхню спільну боротьбу з військами Тамерлана. Під 1397 р. одна пруська хроніка (продовження Детмара) розповідає, що «до Вітовта втік татарський цар, наслідком повстання своїх васалів. Вітовт, жалуючи його, зібрав сильне військо і з тими Татарами, що лишилися вірними тому цареві, ходив походом у Татарію, аж до Кафи, спустошив татарські землі й підбив багату Татар Литві» [12, 313]. В історіографії також добре відомо є катастрофа Вітовта і Тохтамиша в битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р. Вона, хоча й знизила активність Вітовта на південному напрямі його політики, але не зменшила авторитет в очах причорноморських татар. Цей період мирного співіснування ВКЛ і Кримського юрта тривав протягом майже всього XV ст. Практично за допомогою Литовсько-Руської держави утворилося незалежне Кримське ханство, а перший його хан Хаджі-Гірей небезпідставно сприймався як «усердний друг Литвы» [13, 47]. Причому саме Київське князівство відіграло в цьому процесі одну з провідних ролей, «як спеціально укріплений центр концентрації військ і головна база антиординських акцій ВКЛ». Тому не випадково саме з Києва починали свій шлях до ханського трону Тохтамишевичі, а «південні окраїни Київщини разом із Черкасами і Каневом стали місцем перебування й утримання ординських царевичів та оселення численної татарської еміграції» [14, 85].

До 1460 р., поки Кримське ханство у двобої з Ордою Тимур-Кулуквичів виборювало право на самостійне існування, Хаджі-Гірей визнавав патронат Казимира IV і був вірним його союзником. Певно, ще тоді ж, у перші роки його правління, склався союз між Кримом і Київським князівством, спрямований проти спільного противника – Орди Сеїд-Ахмеда. Характерним варто визнати той факт, що в серпні 1449 р. саме в Києві сталася церемонія проголошення Хаджі-Гірея кримським ханом. Тому треба погодитися з твердженням Ф. Шабульдо, що українські землі, передусім Середня Наддніпрянщина разом із Києвом як її центром, перебуваючи у складі ВКЛ, своєю боротьбою проти ординського панування у Східній Європі об'єктивно сприяли ослабленню Золотої Орди, тим самим – утворенню Кримського ханства, у перші роки існування якого Київське князівство виступало чинником сприяння «зміцненню незалежності кримської державності» [14, 86–87].

Узагалі ж у геополітичному контексті взаємовідносини Кримського ханства з Литвою, Польщею, Новгородом, Московією, Сараєм, Казанню впродовж XV–XVI ст. справедливіше, на наш погляд, розцінювати не як загарбницьку агресію, а намагання підкорити всю територію колишньої Золотої Орди. У цьому хитросплетінні суперники утворювали найдивовижніші союзи: кримські хани з'єднувалися то з запорожцями проти Москви, то з Литвою проти запорожців, а в союзі з тими й іншими прагнули доконати Велику Орду. Однак, скажімо, попри те, що московський уряд і його дипломатичні місії протягом усього XVI ст. намагалися схилити «кримських царів» до миру та союзу, вони не могли послатися в минулому на жодний інший приклад дружніх взаємин, крім часів Менглі-Гірея. Утім, геополітична ситуація, що зумовила цей союз, згодом ніколи більше не повторювалася. Правий Г. Іналджик, що «період османсько-кримських спільних дій у 1492–1532 рр. відіграв вирішальну роль для піднесення Московської держави», що російська історіографія, звісно, не визнає [15, 121].

Саме з цього моменту Московія та Крим протистояли одне іншому як непримиренні супротивники, що знаходилися між собою в постійній боротьбі. Причому, як влучно відзначив А. Новосельський, «твердження про те, що у відносинах зі своїми сусідами татари виходили винятково з меркантильних міркувань і укладали союз то з Московією, то з Польщею, дивлячись на те, котра зі сторін більше заплатить поминок (Ф. Хартахай, М. Бережков), витікають із визнання такого ступеня примітивності поведінки кримців, що в ній не можна було вбачати будь-яких політичних мотивів» [16, 9]. Між тим у кримців, у їхніх взаєминах із сусідами, завжди був чіткий і мудрий політичний розрахунок. Водночас потрібно підкреслити, що як і Чингізиди, Гіреї ніколи не ставили собі за мету захоплювати територію Русі, як Південної, так і Північної. Тому явним анахронізмом виглядають деякі фантастичні припущення радянських істориків тосовно того, що «хан (кримський) сподівався не тільки відірвати від Росії Середнє і Нижнє Поволжжя, але й загарбати Москву й тим самим відновити залежність Русі від татар», або й про те, що «після спалення Москви (1571 р.) кримчани, котрих підтримували турки (??? – К. І.), висунули план (??? – К. І.) цілковитого військового розгрому й підкорення Російської держави» [17, 183, 184]. Цікаво, як уявляв професор Р. Скринніков процес контролю за Московією зі Стамбулу чи навіть Бахчисараю, якщо перші не могли ніяк «втихомирити» чисельні завірюхи недалеко від столиці, а другі не могли тримати в покорі навіть «споріднену» ногайську орду? Крім цього, аби дістатися Москви з Криму в ті часи потрібно було декілька місяців (у літню пору), армії ж хану ледь вистачало на «промислові походи».

Є всі підстави стверджувати, що в геополітичному контексті Кримське ханство було досить вразливим, що чудово усвідомлювали й самі його мешканці. Яскравою ілюстрацією може бути заява кримських мурз і чорних татар хану Інает-Гірею в 1635 р., «со мною до коюю,

чтоб им в Кизылбаши (Персію. – К. І.) не итти, потому что де им Крыму покинуть не на кого, *а место украинное...* В Крыме де им юрты свои и жен и детей на ково покинуть? Кантемир де им недруг, а с большими ногаями ничего не договореносы, и руские люди (тут мова про українців. – К. І.) нам други ль или недруги того неведомо, а король польский тож». Так само кримські мешканці хвилювались і під час «азовського сидіння». Адже кримчани побоювалися, що після взяття московитами Азова, «тогда де и до Перекопи всю степь и волю у нас [моковиты] отымут; да и Перекопъ город... чаять, возьмут, что Перекопъ город худ... И как де возьмут Перекопъ, тогда и всем Крымом завладеют (!!! – К. І.), *а турскому царю в те поры Крыму не оборонить, и себя ему надобно беречь*» [16, 246,264].

Фактично ж Кримське ханство було одним із основних суперників Московської держави у збиранні розпорошених улусів колишньої Золотої Орди. Іншим таким суперником варто визнати Казанське ханство, міфічна «агресивність» якого дуже ретельно зображена російською історіографією, у тому числі й радянською. Радше навпаки, конфронтації Казані з Московією стали результатом надзвичайно агресивних прагнень місцевих князів і ханів зберігати свою незалежність. До того ж Казань перебувала в орбіті геополітичних інтересів Кримського ханства. Не припинилися сподівання Криму й після захоплення Казанського ханства Московією. Промовистим є факт, коли після розорення Девлет-Гіреєм Москви (1571), хан вимагав у Івана IV Грозного, який, до речі, утік під час цього нападу, полишивши свою столицю напризволяще, саме повернення Казані й Астрахані. Так, у своєму листі він «шляхетно» писав: «Жгу и пустошу все из-за Казани и Астрахани, а всего света богатство применяю к праху, надеюсь на величество Божие. Я пришел на тебя, город твой сжег, хотел венца твоего и головы, но ты не пришел и против нас не стал, а еще хвалился, что де я Московский государь! Были бы в тебе стыд и дородство, так ты б пришел против нас и стоял. Захочешь с нами душевною мыслью в дружбе быть, так отдай наши юрты – Астрахань и Казань; а захочешь казною и деньгами всесветное богатство нам давать – не надобно; желание наше Казань и Астрахань, а государства твоего дороги я видел и опознал» [див. : 2, 607–608].

Напруження відносин між Кримським ханством і ВКЛ розпочинається з 70-х рр. XV ст., і не через «науськування» турецького султана, як подають справу деякі дослідники, а саме від союзу Казимира IV із ханом Великої Орди Ахматом проти Москви. Водночас ця безглузда геополітична акція Литви змусила тодішнього кримського хана Менглі-Гірея, котрий остерігався посилення як Литви, так і Золотої Орди, йти на союзницькі відносини з московським князівством. Перше ж посольство Менглі-Гірея до Москви відоме вже у 1474 р. З того часу Кримське ханство, вбачаючи у ВКЛ ворога, розпочало активні військові дії, що відомі в історіографії під назвою «менглігіреєвих погромів»: 1480 р. – на Поділлі, 1482 р. – на Київщині. Фактично вони були союзницькими

зобов'язаннями хана і за своїми наслідками були куди відчутнішими для України, порівняно з походом Батия. Союз же Литви з Великою Ордою розсипався на друзки вже у 1480 р., що остаточно дозволило протилежному табору довести справу до її цілковитого знищення в 1502 р. Більше того союз Криму й Москви дедалі міцнішав, а дипломатичні суперечності в Литві та Польщі, за певного ігнорування політики південного напрямку, призвели до відкритого виступу Великого князівства Московського проти Литовського, а також без особливих проблем дали змогу Менглі-Гірею допомагати союзнику «шарпанням» півдня Литовсько-Руської держави – України.

Зрештою, дійшло до того, що в 1507 р. Сигізмунд змушений був прийняти ярлик від Менглі-Гірея з досить принизливим змістом: «Великої Орди великого царя Менглі-Гірея слово... князям і усім руським людям... Даємо вам відати, що великі царі, діди наші й великий цар Азі-Гірей (Хаджи-Гірей. – К. І.), батько наш, коли їх коні були спітнілі, до великого князя Вітовта в Литовську землю приїздив гостювати, велику пошану та приязнь бачили: за це пожалували його Києвом і багато інших міст дали. Великий князь Казимир із литовськими князями й паннами просили нас про те саме, і ми їм дали Київ, Володимир, Луцьк, Смоленськ, Поділля, Кам'янець, Брацлав, Сокальськ, Звенигород, Черкаси, Хаджибеїв маяк (Одеса. – К. І.)...; потім, підвищуючи брата нашого Казимира, ми додали до його Литовського столу Псков, Великий Новгород, Рязань; а тепер ми пожалували Сигізмунда, брата нашого, *столець* у Литовській землі дали йому...» [18, 4–5]. Можна лише уявити, як почував себе в цих катастрофічних обставинах Сигізмунд, а також зрозуміти, який геополітичний переворот відбувся через непередуману політику Казимира.

Коли розпочалася чергова війна з Московією (1512–1522), Литва вже не бажала воювати на два фронти. Користаючись угодою 1507 р., її дипломати намагалися будь-якою ціною зруйнувати кримсько-московський союз. Сигізмунду таки вдалося підкупити значну кількість військової аристократії ханства й, надавши зброю, скерувати її проти Москви. Водночас значно сприяла налагодженню відносин поразка кримської армії в 1512 р. під Вишневецем. Тому з появою в Криму 1516 р. нового хана – Мегмет-Гірея, позиції якого всередині держави були досить хиткими, на думку Б. Черкаса, логічним стало підписання в 1517 р. у Черкасах нової кримсько-литовської угоди, згідно якої кримська сторона «підтверджувала свої колишні зобов'язання, розширювала права литовсько-руських купців у своїх володіннях і обіцяла вислати до Вільно закладників» [19, 12]. І хоча неконтрольовані військові заgonи з обох боків продовжували здійснювати набіги, усе ж держави прагнули зберегти цю мирну угоду, результатом якої став спільний похід на Москву в 1521 р.

У другій чверті XVI ст. Кримське ханство вступило в смугу внутрішніх конфліктів, які були зумовлені геополітичною катастрофою

під Астраханню в 1523 р. й загибеллю хана Мегмет-Гірея. Після цього розпочалася серйозна династична боротьба між Саадат- і Іслам-Гіреями, в якій Литва відіграла помітну роль. У 1537 р. до влади прийшов Сахіб-Гірей і відносини ханства з князівством поступово нормалізувалися. Результатом цього стала нова угода 1540 р. Вона знаменувала собою перехід до нових стабільних відносин між державами. І хоча на кордоні тривали сутички між степовиками й українським населенням, вони вже мали суттєву відмінність. Раніше Крим проводив безперервні широкомасштабні воєнні акції з великими глибокими проривами аж до Вільно й Любліна, тепер, з 1540-х рр., воєнні дії на кордоні велися здебільшого силами загонів чисельністю «в кілька десятків осіб» [20, 128]. Отже, на початку 40-х рр. XVI ст. Литві вдалося вийти зі стану постійної війни з Кримським ханством, при цьому дедалі ефективнішою ставала «козацька оборона», що стримувала також, фактично неконтрольовані Бахчисараєм, ногайські орди.

Подібні геополітичні трансформації помітно посилили значення саме південних староств Київського воеводства, що стали на цьому етапі по суті майданчиком дипломатичного посередництва між Бахчисараєм і Вільно. Населення цього регіону обслуговувало два великі дипломатичні шляхи на Крим – з Вільно через Київ і Черкаси та з Кракова через Луцьк, Житомир і Черкаси. Нерідко київський воевода і черкаський староста виконували роль великих послів до Криму. Важливість цього краю для самого Кримського ханства підкреслював ще в 1504 р. Менглі-Гірей. У листі до московського великого князя Івана III він писав: «...Бог даст Перекопъ и на Днепре крепко город сделав, юрт учиним, и после того Литва у нас с тобою, с моим братом, в руках..., а Киев как в опришнину мой. Того дела, сего лета Шихзода нам говорил, чтобы нам на Черкасы рать послать, молвил; его речи есми инаково не учинили...» [5, 539].

Так, поразка кримських татар у 1527 р. під Черкасами зумовила зростання значення південнокиївського регіону. Особливо через передачу з литовського полону заволзьким ногайцям экс-хана Великої Орди Ших Ахмата, пов'язану з катастрофою війська ханства під Вільшаною. І не випадково місцем для цієї передачі було обрано південні староства Київського воеводства: «Ажбы они [ногайцы] и зовсими своими влусы подкочовали к тованню близко города его милости Черкас... А государ наш король... брата своего [Ших Ахмата]... к тому часу с Киева до них отпустил». Коли ж хана послали «со всем его достатком у украинные города» Київ і Черкаси, ногайці «к тому часу под тьи города его милости прислали з двадцать тысячей людей добрых, браных, людей збройных...». Сигізмунд I добре усвідомлював, що використання заволзьких ногайців на противагу Криму є для південних територій ВКЛ досить вигідним, бо якби «сын царя заволского... с обема ордами... на поле вытягнул», то тоді «цар Перекопский слышачи то не смел бы с царства своего людей своих посылати панств наших казити» [див. : 21, 6]. Тобто вже тоді, як відзначав П. Куліш, «Канів і Черкаси були крайніми збірни-

ми пунктами для дніпровських козаків» і «татари, йдучи за здобиччю, трималися від них якомога далі» [22, 45]. Геополітичне ж значення цього регіону, позначене розташуванням «на грані двох світів», як відомо, невдовзі також відіграло колосальну роль в етносоціальних трансформаціях усієї української ранньомодерної нації, що, втім, становить зовсім іншу наукову проблематику.

Отже, не важко переконатися, що від моменту формування в Східній Європі нового державного утворення – Кримського ханства, його правлячій еліті довелося давати відповіді на чимало гострих геополітичних викликів. Проте, перебуваючи у своєрідному трикутнику – Османська імперія, Річ Посполита, Московія, воно зуміло зберегти власну самостійність і в політичному, і національно-культурному вимірах, що уможливило формування окремої ранньомодерної кримськотатарської нації. Анексія в 1783 р. цієї держави Російською імперією істотно загальмувала процес кримськотатарського націогенезису, але не зуміла зупинити його повністю, що й сьогодні вселяє певний оптимізм на позитивне вирішення «кримського» питання.

1. Возгрин В. Е. *Исторические судьбы крымских татар* / В. Е. Возгрин. – М. : Мысль, 1992. – 446 с.
2. Соловьёв С. М. *История России с древнейших времён в 15 кн.* – Кн. 3 / С. М. Соловьёв. – М. : Голос, 1960. – 342 с.
3. Иванов О. А. *Крымские грозы над Москвой средневековой* / О. А. Иванов // *Москва – Крым : историко-публицистический альманах.* – М. : Фонд «Москва-Крым», 2000. – Вып. 2. – С. 45–75.
4. *Статейный список И. П. Новосильцева (Турция)* // *Путешествия русских послов XVI–XVII вв.* – М. ; Ленинград, 1954. – 36 с.
5. *Сборник Русского исторического общества.* – С.Пб. : Тип-я Ф. Елеонского и К^о, 1884. – Т. 41. – 558 с.
6. Галенко О. І. *Ясир для султана : два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст.* / О. І. Галенко // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) : наук. вид.* – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. – Вып. 2. – С. 379–387.
7. Зайончковский А. «Летопись Кипчакской степи» (Теварих-и Дешт-и Кипчак) как источник по истории Крыма / А. Зайончковский // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* – Вып. 2. – М. : Наука, 1969. – С. 10–28.
8. Смирнов В. Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII ст.* / В. Д. Смирнов. – С.Пб. : Тип-я Казанского ун-та, 1887. – 774 с.
9. Січинський В. *Крим : історичний нарис* / В. Січинський. – Нью-Йорк : ООЧС України, 1954. – 34 с.
10. Грушевський М. С. *Історія України-Руси в 11 т., 12 кн.* / М. С. Грушевський. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1992. – 633 с.
11. Яворський М. *Історія України в стислому нарисі* / М. Яворський. – К. : Держ. вид-во України, 1929. – 354 с.
12. Грушевський М. С. *Історія України-Руси в 11 т., 12 кн.* / М. С. Грушевський. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1993. – 544 с.

13. Бантыш-Каменский Д. Н. *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства* / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Тип-я И. И. Чоколова, 1993. – 653 с.
14. Шабульдо Ф. *Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст.* / Ф. Шабульдо // *Сучасність*. – 1996. – № 5. – С. 85–87.
15. Іналджик Г. *Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії* / Г. Іналджик // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)* : наук. вид. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. – Вип. 2. – С. 119–135.
16. Новосельский А. А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.* / А. А. Новосельский. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. – 452 с.
17. Скрынников Р. Г. *Иван Грозный* / Р. Г. Скрынников. – М. : Наука, 1975. – 248 с.
18. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. – Т. 2. – С.Пб. : Тип-я имп. вел. канц., 1848. – 440 с.
19. Черкас Б. В. *Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502–1540)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 / Б. В. Черкас. – К., 2003. – 20 с.
20. Черкас Б. В. *Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханством у 1533–1540 рр.* / Борис Володимирович Черкас // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)* : наук. вид. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С. 117–128.
21. Див. : Черкас Б. *Політична криза в Кримському ханстві й боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х рр. XVI ст.* / Борис Черкас // *Історія України*. – 2001. – № 4. – С. 3–5.
22. Кулиш П. А. *История воссоединения Руси* / Пантелеймон Александрович Кулиш. – С.Пб. : Изд-во т-ва «Обществ. польза», 1874. – Т. 1. – 363 с.

Natalia Zemzyulina, Daruna Fisun

THE OTTOMAN EMPIRE IN THE POLITICAL CONFRONTATION OF THE EUROPEAN STATES (XVIII CENTURY): PLANS AND REALITIES

Among the important tasks of domestic historiography is the study of the past international position of Ukraine. It is important to study the historically established complex of relations between our country and the East (Russia including Kuban, Tatarstan, Kalmykia, Bashkortostan, Udmurtia, the Caucasian republics, etc.), the West (Poland, Hungary, Austria, Czech Republic, Slovakia, Germany, Italy, France, England, the Netherlands, etc. (the North) (Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia, Sweden, Finland, Denmark, etc.) and the South (Moldova, Romania, Bulgaria, Turkey, Georgia, etc.). Of particular note is the importance of the southern geopolitical direction for Ukraine, which in the late Middle Ages and early modern times was